

Slavoj Žižek

**MORÁLIS VÁLSÁG?
- MI AZ, HOGY!**

2005. február 7-én egy rövid hír jelent meg az európai napilapok belső oldalain. Válaszul a horogkereszt és más náci szimbólumok nyilvános használatának tilalmát egész Európára kiterjeszteni kívánó javaslatra, az Európai Parlament konzervatív képviselőinek egy – első-sorban posztkommunista országokból verbuválódott – csoportja azzal az igénnyel állt elő, hogy a tilalom vonatkozzon a kommunizmus jelképeire: a sarló-kalapácsra és a vörös csillagra is. Hibázunk, ha ezt a kiegészítő javaslatot egy vállrándítással elintézzük: az igenis jelzi az Európa ideológiai identitásának alapjaiban bekövetkezett, rendkívül komoly változást.

Világosan és egyszerűen fogalmazva, *a sztálinizmust mind ez ideig máshogyan utasítottuk el és tiltottuk be, mint a náciizmust*. Még ha teljességgel tisztában is vagyunk a sztálinizmus szörnyűséges tetteivel, az „Ostalgiát” akkor is elfogadhatónak tartjuk: a Goodbye Lenin nem lépi át azt a határt, amit a Goodbye Hitler már átlépne. De vajon miért? Hadd említsek még egy példát: Németországban manapság bárki legálisan megvásárolhatja azokat a CD-ket, amelyeken olyan, az NDK idejéből származó forradalmi és mozgalmi dalok hallhatók, mint például „Sztálin elvtárs, a népek barátja”, vagy „A pártnak mindig igaza van” – egy az NSDAP dalait tartalmazó CD-hez nem juthatunk hozzá ilyen könnyen. Ismételten fel kell tennünk a kérdést: miért?

A fasiszta és a sztálinista univerzálé közti különbség már az anekdoták szintjén nyilvánvalóvá válik: a sztálini terror kirakatpereiben a vádlottaknak a nyilvánosság előtt be kellett vallaniuk „bűneiket”, és arról is számot kellett adniuk, mi vezette őket a „bűnök” elkövetéséig – ezzel szemben a náciizmus vézskorszakának zsidó áldozataitól sosem követték meg, hogy vallják be: összeesküvést szöttek a német nemzet ellen. Ez a különbség rávilágít a két rendszer felvilágosodáshoz fűződő eltérő viszonyára: a sztálinizmus – legalábbis saját bevallása alapján – részese volt a felvilágosodás tradíciójának, amely szerint az igazság bármely racionálisan gondolkodó egyén számára hozzáférhető, függetlenül attól, mennyire alávaló az illető egyébként. Tehát a sztálinizmus gondolatrendszerében minden egyén mint önálló szubjektum tehető felelőssé a saját bűneiért, míg a náciizmus esetében a zsidók bűne biológiai adottságként jelenik meg, amit éppen ezért nem is kell bizonyítani: a zsidók egyszerűen azért bűnösök, mert zsidóként léteznek.

A sztálinizmus ideológiájának jelképrendszerében az univerzális Ész a történelmi fejlődés feltartóztathatatlan törvényszerűségein keresztül objektíválódik, és mindannyian ennek a szükségszerű folyamatnak a szolgálói vagyunk, még a vezér is. Ezzel magyarázható, hogy amikor egy náci vezető beszéde után kitör a kötelező tapsvihar, ő nem tesz mást, csak áll, és csendesesen, passzívan fogadja azt, ezzel saját magát teszi meg az üdvrivalgás címezettjének. Egy hasonló helyzetben a sztálinista vezető feláll, és a tömeggel együtt tapsolni kezd. Vagy idézzük csak fel Lubitch „Lenni, vagy nem lenni”-jének kezdőjelene-tét: amikor Hitler belép a helyiségbe, az ott levő tisztek üdvözlésre lendítik karjukat: „Heil, Hitler!” Erre válaszul Hitler ugyanezt teszi: „Heil, magamnak!” Egy ilyen szituáció abszurditása egyértelmű, és csak humorérzékünk segítségével tudjuk elképzelni, a valóságban természetesen sosem történt meg. Sztálin viszont valóban megtehetette, és meg is tette ezt a „gesztust”, amikor csatlakozott az őt tapsoló tömeghez – az uralkodó ideológia ugyanis olyan közös univerzális teret előfeltételezett, ahol a vezér és alattvalói, mint a történelmi

Ész szolgálói, egyenrangúak lehetnek. Ez az oka annak is, hogy Sztálin születésnapján még Norilsk és Vorkuta, a legembertelenebb Gulagok lakói is táviratot küldtek a főtitkárnak, személyes és a szocializmus sikerét hirdető jókívánságaikkal. Auschwitz zsidó rabjairól ezt elképzelni sem tudjuk... Persze ezek az összehasonlítások értelmetlennek és ízléstelennek tűnhetnek, de mindenesetre tanúsítják a tényt, hogy a sztálinizmus és a náciizmus közti ellentét akár a civilizáció és a barbarizmus ellentétéként is felfogható: a sztálinizmus nem varrta el az őt a civilizációval összekötő utolsó szálat. Ez a rendszer elismerte minden ember alapvető egyenlőségét és szabadságát az Ész keretei közt, még ha a „szabadságot” a koncepciók perек vallomásainak „önkéntességévé” torzította is... Az sem véletlen, hogy a második világháborúban a sztálinista kommunizmus és a kapitalista demokráciák együtt harcoltak a náciizmus ellen.

* * *

Nemrég John Berger a Selftrade francia internetes befektetési bróker cég reklámplakátjáról tett figyelemre méltó megjegyzést. A plakáton egy színarany és gyémántokkal kirakott gigantikus sarló-kalapács látható, alatta képaláírás: „És ha a tőzsde mindenkinek hasznot hajtana?” A poszter üzenete egyértelmű: jelenleg a tőkepiacok teljesítik be a kommunizmus ígértét az egalitárius társadalomról: a tőzsdézésben bárki részt vehet és sikereket érhet el. „Képzeljünk el egy reklámkampányt, ami az üzenet továbbításához egy gyémántokkal kirakott horogkeresztet használ fel! Képtelenek lennénk rá. Miért? A horogkereszt a potenciális győzteseket célozta meg, nem a legyőzötteket – az uralom, nem pedig az igazság fogalmát idézte fel.” Ezzel szemben a sarló-kalapács annak a reménynek volt a jelképe, hogy „a történelem végeredményben azoknak az oldalára áll, akik a testvéri igazságosságért küzdenek”. Ezért igencsak ironikus, hogy éppen, amikor ezt a fajta reményt halottnak nyilvánította az „ideológiák végét hirdető” uralkodó ideológia, egy „posztindusztriális” vállalkozásnak (létezh-e bármi „posztindusztriálisabb” egy internetes bróker cégnél?) szüksége van az ezt a halott reményt megtestesítő jelképre, hogy üzenetét keresztül tudja vinni.

Persze valódi tartalmukat tekintve a kommunista rezsimek teljesítménye elkésérítő. Viszont amellet, hogy terrort és szenvedést hoztak a lakosságra, megnyitották az utópikus várakozások egy olyan terét, ahonnan őket magukat is el lehetett ítélni. Az antikommunista emigránsok legtöbbször figyelmen kívül hagyták, hogy a létező szocializmus félelemmel és szenvedéssel teli mindennapjait ők maguk is egy olyan álláspontról bírálják, amit maga a kommunista hatalom alakított ki és tartott fenn azért, hogy menekülni próbált a tőke mindenre kiterjedő uralma elől. Röviden összefoglalva, amikor Václav Havel és ellenzéki társai a kommunista rezsimeket az autentikus emberi szolidaritás oldaláról bírálták, valójában (legtöbbször tudat alatt) egy olyan diszkurzív teret töltöttek be, amit korábban maguk a kommunisták nyitottak meg. Ezzel magyarázható az egykori antikommunista ellenzék csalódottsága is, amikor ráeszmélt, hogy a „létező kapitalizmus” nem váltotta be a hozzá

fűzött reményeket. Talán Havel pragmatikus ellenfelének, Václav Klausnak tényleg igaza volt, amikor Havelt „szocialistának” bélyegezte.

Személy szerint fel merem vállalni azt az álláspontot is, miszerint maga a sztálinista ideológia még a „legttotalitáriusabb” helyzetekben is képes volt emancipatorikus potenciált felmutatni. Gyermekkoromból emlékszem egy a fehérek elleni polgárháborús időkről szóló szovjet film egyik részletére, ahol a bolsevikok nyilvános tárgyaláson ítélik meg egy, az ellenforradalmi erőknél kémkedő nő felett, aki nem mellesleg egy súlyosan beteg kislány édesanyja. A per kezdetén egy veterán bolsevik megpödrí hosszú fehér bajszát, és így szól: „Az ítélet legyen szigorú, de igazságos!” A forradalmi törvényszék végül megállapítja, hogy a vádlottat társadalmi körülményei vitték rá, hogy együttműködjék a fehérekkel, és úgy határoz, hogy az anyát a szocialista közösség teljes jogú tagjává kell tenni, meg kell tanítani írni és olvasni, a fiának pedig megfelelő orvosi ellátást kell biztosítani. Miközben az anya a számára meglepően kedvező ítélet hallatán könnyekben tör ki, a veterán bolsevik ismételt bajszpödrés és fejbólintás kíséretében kijelenti: „Ez valóban szigorú és igazságos ítélet volt!”

Persze könnyű lenne pseudomarxista módjára azt állítani, hogy ez és az ehhez hasonló bugyuta filmrészletek pusztán a brutális terror ideológiai legitimálását szolgálták. Függetlenül attól, hogy mennyire manipulatív és mennyire ellentmond a „forradalmi igazságszolgáltatás” önkényes és kegyetlen realitásának, egy ilyen jelenet mégis a valóság értékelésének új erkölcsi mércéjével szembesíti a nézőket: a „szigorúság” váratlan átváltozása a társadalmi körülményekkel szembeni szigorúsággá és az emberek felé mutatott nagylelkűséggé, a forradalmi igazságszolgáltatás sokkolóan pozitív kimenetele mindenféleképpen felemelő hatással van magára a nézőre is. Ez az átfordítás az egész jelentésmező koordinátáit változtatja meg: ahelyett, hogy a „szigorú igazságszolgáltatással” szemben a nagylelkű tolerancia mellett állna ki, a veterán bolsevik magát a szigorú igazságszolgáltatás fogalmát alakítja át úgy, hogy az illeszkedjen a nagylelkűség és megbocsátás elveihez. Még ha csalóka is egy ilyen átfogalmazás, bizonyos értelemben több igazság van benne, mint a társadalom őt létrehozó szikár valóságában.

Ezért nem találunk a nácizmusban semmit, ami párhuzamba lenne állítható azoknak az emigráns kommunistáknak a „humanizmusával”, akik saját életük kockáztatása árán is felvették a harcot a szovjet típusú rendszer ellen, amit pusztán a szocializmus „bürokratikus” elhajlásának tekintettek. A harmadik birodalom jelentős személyiségei közül ugyanakkor senki sem állt ki az „emberarcú nácizmus” mellett. Ebből a különbségből vezethető le minden olyan kísérlet téves és (titokban részrehajló) volta, amely semleges álláspontot kíván elfoglalni, és „objektívan kívánja összehasonlítani a fasizmust a sztálinizmus-sal”. A fenti álláspontot képviselő, például a német konzervatív történész, Ernst Nolte érvelése a következő: Ha a náciakat elítéljük milliók törvénytelen lemészárlásáért, miért nem alkalmazzuk ugyanezeket az elveket a kommunistákra is? Ha Heideggernek nem szabad megbocsátanunk rövid náci afférját, miért bocsássunk meg Lukácsnak vagy Brechtnek sokkal hosszabb sztálinista tevékenységéért? Napjaink politikai viszonyai közt egy ilyen állásfoglalás automatikusan a fasizmust részesíti előnyben a kommunizmussal szemben,

konkrétabban a náciizmusban sem lát mást, mint a bolsevizmussal már korábban megjelenő jelenségekre adott reakciót, illetve ezeknek a kegyetlenségeknek a megismétlődését. A politikai ellenfelek megsemmisítése, terror és koncentrációs táborok: mind-mind valóban a Szovjetunióban terjedtek el először, ezért a „revizionisták” szerint az „eredendő bűn” maga a kommunizmus.

Nolte, aki Habermas legfontosabb vitapartneréként központi szereplője volt az 1980-as évek végi német *történelevitának*, amellett érvelt, hogy ideje a náciizmust leemelni a XX. század „főgonoszának” piedesztáljáról: bármennyire elítélendő is, a náciizmus nem volt más, mint a kommunista fenyegetésre adott, azt időben követő, eltúlzott *reakció*. Ráadásul a náciizmus összes rémtette pusztá másolata a szovjet kommunizmus által már korábban elkövetett bűnöknek: a titkosrendőrség uralma, koncentrációs táborok, népirtások... Nolte ez alapján arra a következtetésre jut, hogy a kommunizmus és a náciizmus totalitárius *formájukat* tekintve azonosak, a különbség csupán annyi, hogy a náciizmus a totalitárius struktúra adott helyeire más alanyokat illesztett be. (A zsidókat az osztályelenségek helyére és így tovább.) A baloldali-liberális értelmiség nagy része Nolte érveire moralizáló felháborodással válaszolt: Nolte relativizálja, és a kommunista gonoszúság pusztá visszhangjává alacsonyítja a náciizmust. Egyáltalán, hogy merészeli bárki is összehasonlítani a kommunizmust, az ember felszabadítására tett, kudarcba fulladt kísérletet a náciizmus radikális gonoszúságával? Ezzel a standard elutasítással szemben Nolte alapállítását el kell fogadnunk: igen, a náciizmus a gyakorlatban valóban csak a kommunizmusra adott reakció volt, valóban csak annyit tett, hogy az osztályharc helyére az árjak és a zsidók küzdelmét állította. Nolte érvelésével a legnagyobb probléma éppen ez a „csak”, ami korántsem egy olyan ártatlan módosítószócska, mint amilyennek elsőre tűnhet. Itt a freudi értelemben vett eltolással (*Verschiebung*) van dolgunk: a náciizmus az osztályharcot fajok közti küzdelemmé transzformálta, ezzel elködösítette annak lényegét. Ami megváltozik a kommunizmusból a náciizmusba való átmenet során, az éppen a forma, és ebben áll a náciizmus ideológiájának miszticizmusa: a politikai küzdelem a rasszok harcává naturalizálódik, a társadalomszerkezet inherens (osztály)antagonizmusa az egészséges árja közösség és az azt megtámadó idegen (zsidó) test konfliktusává redukálódik. A fasiszmus és a kommunizmus közti különbség „formális-ontológiai”: nem igaz Nolte állítása, mely szerint mindkét esetben ugyanazzal az antagonisztikus struktúrával állunk szemben, azzal az egyetlen különbséggel, hogy a struktúrában az ellenség helyét más pozitív elemmel tölti be a kommunizmus (osztály), és mással a fasiszmus (faj). A faj a fasiszta ideológiában egy pozitív-naturalizált elem (a náciizmus előfeltételezi a társadalom organikus egységét, amelyet megzavar a betolakodó idegen test), míg az osztályantagonizmus a társadalmi szféra teljességgel inherens, konstituáló jellegzetessége – a fasiszmus tehát elhomályosítja az antagonizmus lényegét, pozitívan ellentmondó fogalmak ellentétévé fordítva át azt.

Az igazán fontos feladat éppen ezért racionálisan feldolgozni az októberi forradalom tragédiáját: egyszerre felfogni történelmi jelentőségét, a benne rejlő egyedülálló emancipatorikus potenciált és a sztálini fordulat bekövetkezésének történelmi szükségességét. Először is be kell ismernünk, hogy a sztálini tisztogatások bizonyos szempontból

még a fasiszta erőszaknál is „irracionálisabbak” voltak. Persze a sztálini terror túlhajtottsága paradox módon éppen azt bizonyítja, hogy a faszizmussal szemben a sztálinizmus egy autentikusnak indult forradalom eltorzulása. Bővebben kifejtve, a fasiszta rendszerek – sőt még a náciizmus is – teret hagytak a „normális” hétköznapiaknak. Amennyiben nem keveredett ellenzéki tevékenység gyanújába (vagy nem volt zsidó származású), a náci rezsim átlagembere fenntarthatta a normális életnek legalább a látszatát, míg a harmincas évek végének Szovjetuniójában senki nem érezhette magát biztonságban, bárki számíthatott arra, hogy feljelentik, letartóztatják, és végül árulóként kivégzik.

A náciizmus irracionalitása az antiszemitizmusban és a „zsidó összeesküvés” elleni küzdelemben sűrűsödött, míg a sztálinizmus irracionalitása az egész társadalmi organizmust megfertőzte. Ebből következően a náci rendőri gépezet legtöbbször a rendszerellenes tevékenység valódi bizonyítékait és motivációit kereste, míg a sztálini terrorszervezetek célja egyértelműen csak a koncepciók perек megtervezése és összetakolása volt.

Másodjára azt is be kell vallanunk, hogy a baloldali gondolkodás mindmáig híján van bármiféle komolyan vehető, a sztálinizmust magyarázó elméletnek. Leginkább a frankfurti iskola szégyene, hogy nem sikerült átfogóan és alaposan szembenéznünk a baloldali terror jelenségével. (Már maguk a kivételek is sokat elárulnak: Franz Neumann munkája, a *Behemoth* mondanivalója egybecseng az 1930-as évek végének és a negyvenes évek elejének uralkodó felfogásával, mely szerint a három nagy politikai rendszer, a New Deal típusú kapitalizmus, a faszizmus és a sztálinizmus a társadalom világszintű bürokratikus irányítása felé konvergál. A *Szovjet marxizmus*¹, Herbert Marcuse valószínűleg legkisebb lelkesedéssel és legrosszabbul megírt könyve semleges távolságtartással, mindenféle állásfoglalást mellőzve írja le a szovjet ideológiát. Végül néhány habermasiánus az 1980-as években arra tett kísérletet, hogy a kelet-európai emigráns ellenzék feltűnésére reagálva kidolgozza a civil társadalom, mint a kommunista rezsimmel szembeni ellenállás fő terepének elméletét – ez a politikai gondolkodás szempontjából mindenféleképpen érdekes terület, de a megszületett művek korántsem szolgáltak a sztálinizmus, mint totalitarizmus sajátosságait magyarázó, átfogó elmélettel.

Hogyan lehetséges, hogy a kortárs nyugati marxizmus, amely legfontosabb céljának mindig is éppen a marxi emancipációs projekt bukásának magyarázatát tartotta, sohasem látott hozzá komolyan a „létező szocializmus” rémálmának elemzéséhez? Az, hogy a baloldali elméletek ennyire aránytalanul a faszizmusra koncentrálnak, vajon nem jelenti-e egyben annak hallgatóságos elismerését, hogy a valódi traumával nem sikerült szembenézni? Talán itt is egy eltolással van dolgunk? Kissé leegyszerűsítően megfogalmazva, ez a trauma nem áll másból, mint hogy a náciizmus rémtetteit olyanok vitték véghez, akik szándékosan „rosszat akartak”, míg a sztálinizmus egy radikális emancipatorikus kísérlet félresiklása volt.

Éppen a fenti történelmi mulasztások miatt van szükség ma a baloldali határozottabb állásfoglalására a totalitarizmuskérdésben. Először is ki kell mondanunk, hogy a baloldali és a jobboldali totalitarizmustól, mint a demokratikus és humanista értékek tagadására,

1 Marcuse, Herbert (1996 [1958]): *Soviet Marxism*. Frankfurt: Douglas Kellner.

valamint a politikai és egyéb kisebbségekkel szembeni intoleranciára épülő rendszerektől egyenlő távolságot tartó, „tisztán” liberális felfogás a priori hibás. Ki kell jelentenünk, hogy az egyik totalitarizmus alapjaiban véve „rosszabb” volt, mint a másik. A fasizmus relativizálásának napjainkban egyre inkább terjedő magatartása, amely a két totalitarizmus racionális összehasonlíthatóságát hirdeti, minden esetben együtt jár azzal az implicit vagy explicit állítással, hogy a kommunista veszélyre adott érthető reakcióként a fasizmus valójában „jobb” volt, mint a kommunizmus. 2003 nyarán Silvio Berlusconi széles körű felháborodást váltott ki, amikor kijelentette, hogy Mussolini diktátor volt ugyan, de szemben Hitlerrel, Sztálinnal vagy Szaddammal, korántsem volt politikai bűnöző és gyilkos. Világosan kell látnunk, hogy az ilyen és ehhez hasonló kijelentések nem magyarázhatóak pusztán Berlusconi vagy más jobboldali politikusok habitusával, hanem részét képezik annak a szélesebb ideológiai-politikai projektnek, amelynek célja megváltoztatni azt a fogalomrendszert, amely a második világháború utáni konszenzusra alapulva biztosította Európa antifasiszta szimbolikus identitását.

A neokonzervatív tábor előszeretettel panaszkodik a túl engedékeny és narcisztikus társadalmunkat sújtó „morális válságra”. A kommunista szimbólumok betiltására tett javaslat ékes bizonyítéka annak, hogy tényleg egy erkölcsi-politikai válság kellős közepén vagyunk, de nem úgy, ahogy a javaslattevők gondolják.

Fordította: Szabó Imre Gergely